

ՄԱՐԿԱՆՈՒԹԻԱՆԵՐԸ

ՄԱՐԿԱՆՈՒԹԻԱՆԵՐԸ

(Հարգանքներով և Գրքով)

4.

Որչափ ալ ներքին չէ Արարածը Հայաստանի համայնքը դնել, սակայն ասով ըստած չէ, թէ սխալած են աստուածաշունչը Գրքը թարգմանութիւններն՝ Արարածը Հայաստան թարգմանելով:

Ս. Գրքը թարգմանութիւնները կրնային Արարածը վայելչօրէն Հայաստան թարգմանել, ուր նոյն անունը տեղ որոշելու համար գործածուած է, ինչու որ այս թարգմանութեամբ հասցուած է աշխարհագրական վախճանին՝ թէ եւ իսկ ճշգրտութեամբ, եւ մանաւանդ թէ Արարած անունն իմաստին մինչեւ քրիստոնէութեան ժամանակը կրած փոփոխութիւններն առջի առջեւ ունենալով՝ այլ եւս աշխարհագրորէն պատշաճ չէր թարգմանութեան մէջ Արարած անունը միշտ պահել:

Թարգմանի միտումնայն այս սահմանին մէջ շարժած է նաեւ վուլգատա՝ Դանիէլ Բ, 4 եւ Եսայիայ ԼԶ, 37 Արարածը Հայաստան թարգմանելով. իսկ երբ, Դան, 21, ուր քաղաքական յարաբերութիւնները կը պարզուին, պահած է Արարած անունն ու մեկնիչներուն թողած է պարզելով լրացնել, ինչ որ թարգմանիչը չէ կրցած բացատրել:

Երեմիայի յունական թարգմանութիւնն ալ անանկ ընթերցուածներ ունի, որ այս յարաբերութեան կը համապատասխանեն, մինչ յայտնապէս այս տեղս Արարած եւ Միննի անուններն առ հասարակ կը պահին:

Ասորական թարգմանութիւնն Երեմիայի քով Արարած անունը պահած է:

Հայկականը Դանիէլ Բ, 4 պահած է Արարած անունը, եւ ասով կանխած է բնագրովս ընծայուած աշխարհագրական խնդրոյն լուծումը, եթէ ասով Արարած գաւառը հասկըցած է:

Այս թարգմանութեան մէջ Եսայիայ ԼԶ, 38 տեղը "ի Հայս, կը կարգաւոր, որ թէ եւ աշխարհագրորէն ուղիղ է, սակայն այս բացատրութեան մէջ ազգագրորէն աններելի գաղափար մ'ալ ամփոփուած կ'այ. ճշգրտօքն ըսելու էր "Յերկիրն այսօրեան Հայոց": Ընդհակառակն աշխարհագրորէն յաջող է թարգմանութիւնն Յովբ. Ա, 24 "ի Երկիրն Հայոց", ուր ազգա-

գրորէն անճիշդ գաղափարն այնպէս չի զգացուիր: Բարբառովն յաջողապէս պահուած է Երեմիայի քով եւ Թագաւորութեանց մէջ Արարած անունը, բունական որ անուան չըլլայ իբր գաւառի անուն:

Մինչ կրնայ թարգմանչաց ներեալ ըլլալ Արարածը Հայք թարգմանել, սակայն մեկնիչք իրենց պաշտօնը կատարած չեն ըլլար Արարածն ու Հայաստանը համայնքը համարելով: Մեկնչաց գործն է հնախօսօրէն ու պատշաճօրէն անուան իմաստը պարզել եւ Արարածը ներկայացնել այն ինչ որ էր իրապէս: Պարզապէս "Արարածը Հայաստան կամ անոր մէկ գաւառը կը նշանակէ" մեկնութիւնը պէտք էր որ քաղաքականօրէն ու ազգագրորէն միշտ եւ աշխարհագրորէն անճիշդ գաղափարներ ծնուցանէր:

Ուստի նախ հաստատուն բռնելու է որ Ս. Գրքը մէջ Արարած անունը կրկին նշանակութիւն չունի: Երբեք կերպապէս գաւառի անուն չէ, Արշակունիաց պետութեան՝ վերջէն նոյն անունն առած գաւառի անունը չէ, այլ մի եւ նոյն պետութեան անունն է՝ անոր զարգացման այլեւայլ ժամանակները, բայց ի մասնաւորի սկզբնաւորութեան ու անհետացման ժամանակները: Ըստ այսմ անունն նախ քաղաքական գաղափար մը կը ներկայացընէ, երկրորդաբար միայն խաղաղաց պետութիւնը կը նշանակէ: Ասով՝ անուղղակի աշխարհագրական նշանակութիւն մ'ալ կը ստանայ, որուն արժէքը սակայն պէտքէն եղած է՝ երկրին գլխէն անցած: Ներուն համամաս, եւ հարկ է՝ ամէն անգամ յիշեալ դէպքին ժամանակն առջի առջեւ ունենալով՝ որոշել իմաստը:

Եսայիայ ԼԶ, 37, Գ. Թագաւորութեան ԺԺ, 37 եւ (յուն.) Յովթիթի Ա, 21 քով Արարած անունը կը իրացընէ թագաւորութիւնը կամ պետութիւնը, որ Յիզղատայեանայ եւ Սարգանի յաղթութեանց հետեւանք՝ (հարաւային-հայկական) Նախիւրեան երկիրներն եւ ուրիշ աշխարհներ կորսնցընելով Ասորեստանի առեւած էր: Այստեղ Արարած անունով նշանակուած է միջնաւորապէս (ՄԵԵ եւ) Նեղորոշական Հայաստան՝ միջին երասխայ դաշտովն:

Երեմիայի քով Արարած անունով այն երկիրը կոչուած է, զոր Արարատայ իշխանները կրցած էին ամրահանել արշաւող Նորամուտ Հայոց դէմ: Այս երկիրն է որ՝ Ասորեստանի կործանումէն ետքը՝ մասնաւորապէս Մանեսաց կոթնելով միւսանգամ՝ նոր զօրութեան էր հասած: Սահմանները նման պիտի ըլլան՝ Եսայիայ

քով Արարատը շրջապատողներուն, եթէ հա-
րաւեն Հայոց ճշնութիւնը ստիպած չէ արդէն դեպ
ի Տիւրքիս տարածուելու: Բայց Բնը կը նշանակէ
Արարատ անունը Շննդոց գրքին մէջ: Այս
հարցման պատասխանը կախում ունի Արարա-
տայ հնութիւնը ճանչնալէն եւ այն պարագա-
ներէն, որ խաղըքանց պետութեան Արարատ
կամ Ուրարտու անունը տալին: Այս ըստածն
հետեւեալ խորհրդածութեամբ կրնանք հաս-
տատել. քանի որ Արարատ անունը վանայ նա-
խահայկական պետութեան բնիկ կամ ազգային
անունանկոյնութիւնը չէ, ուստի պէտք մը չկայ
նոյն անունը՝ այս ժողովրդեան սկզբնական բնա-
կավայրին անունը համարելու: Նա մասնաւոր
թէ կարելի է որ այս անունը հնագոյն առնե-
ներէ ի վեր կը արուէր վանայ ծովուն հարաւա-
կողմն եւ արեւելակողմն գտնուող երկրին, ուր
խաղըքանց իրենց պատմական պետութիւնը հիմե-
ցին: Ասոր նման են գուգի անունն, որուն մէջ
գեւա ողջ ի՞նչ գուռա 50000-ամեայ հին անունն,
եւ Մոքացուց, Կուսմախի, Սուխի, Միլիսի
անուններն, որ կը յիշուին Յիզդատպիղեսուր
Առաջնոյն տարեգրութեանց մէջ:

Բայց որովհետեւ հնագոյն աղբիւրներն
այս երկիրը պարզապէս Նաբիթի գաղափարին
մէջ կ'ենթադրեն, ուստի եւ կրնայ ընդունուիլ
թէ այն անունն այս երկրին չէր արուէր, այլ կը
արուէր Ուրարտուցուց սկզբնական անկավայրին՝
վանայ լճին արեւելակողմը, եւ հան ալ անունն
լոյ՛կ ոչ-ազգային անունն էր ժողովրդեան եւ
պետութեան, բաւական որ Նաբիթեան երկիրնե-
րն աճէն մէկուն ծանօթութիւնն ի սկզբան անդ
Ասորեստանցուց քով անորոշ չըլլար: Կամ ար-
դեօք Արարատն անունն էր այն պետութեան,
որուն վրայ կ'իջէր Սարգսրէն յառաջ տիրող
հարաւորութիւնը՝ ըլլալով տերութիւն մը տեղա-
բան ժողովրդեան մէկ աւելի խմբին:

Այս երեք հնարաւոր կարծեաց երկրոր-
դովը — որոնց մէջէն երրորդը՝ առաջնոյն հետ
կրնայ հաշուուիլ — կը մէկնաի առ պարագան
որ Յիզդատպիղեսուր Առաջնոյն տարեգրու-
թեանց տակաւին անծանօթ է Ուրարտու-Արա-
րատն: Ինչու որ այս թագաւորին դեպ արեւ-
մուտք ըստած արշաւանքներն իրենց նպատակ
ունէին նաւաճելու գլխաւորաբար այն երկիր-
ները, որ կը տարածուէին խառնի ծոցին ու վա-
նայ ծովուն մէջ, ուստի անանկ երկիրներ, որ
ցոսկանն լճին հարաւ-արեւմտակողմն էին:

Ցարակոյս չկայ որ սառայ չէ թէ անունն
իր նախնական սկզբնաւորութեանը մէջ այսօրեան
Արարատ նահանգը կը նշանակէր՝ միջին Երա-
խայ վրայ: Հակառակ կ'ենլէ ասոր Ուրարտուցուց
մեծ թագաւորներուն նախ այս երկիրները նուա-
ճելու ստիպուած ըլլալը: Այս պարագայի մէջ
հարկ է որ վիճելի դառնայ ապահովութիւնն,
նա՛ Վաւախականութիւնն այն կարծեաց, որ
Մոսիսը — զոր արեւմուտքի ոչ-Հայերն պար-
զաբար Արարատ կը յորդորէին — առաջնա-
կիր լեռը կը համարէր:

Այս կարծիքն առ հասարակ աւանդու-
թիւն կը համարուի՝ առաջին հանգչելուն
տեղւոյն նշամամբ: Սառայ ալ այս է դարերէ
ի վեր տիրող կարծիքը: Բայց եթէ տեղեկու-
թիւն մ'այն տան կրնայ՝ «աւանդութիւն» կո-
չուիլ, երբ անոր բովանդակութիւնը չէ թէ
արդիւնք է ուսումնական հետազոտութեան՝
գրաւոր անդեկատաւութեան վրայ հաստատուած,
այլ երբ դէպքին ժամանակէն կամ դեռ դէպ-
քին շուտակիւ հետքերուն տկանութեան եղան
վկաներէն բրնած, Ս. Գրոց հետ ընթացած եւ
Ս. Գրեքը լրացնող տեղեկութիւն մըն է. քանի
որ առ առանկ է, քրիստոնէական աւանդութեան
յարգը չէ կրնար ընծայուիլ այն կարծիքին որ
կրնէ թէ Մոսիսն է առաջնակիր լեռը:

Վերջ յառաջ բերուեցան այն պատճառ-
ներն, որոնցմով կը ցուցուէր թէ Հայոց քով
ըջհեղեղի ազգային զընց մը կայ եւ սա ալ
բնականութիւնն այս զընցին մէջ Մոսիսն է որ
մեր դիմացը կ'ենլէ իբր առաջնակիր լեռ:

Այնտեղ քանի մը խորիրներ ըրինք ցու-
ցնելու համար որ այն աւանդութիւնը չի կրնար
մեր խորիրը լուծել: Այստեղ դարձեալ նոյն
խորիրներուն կը դառնանք: Զըջհեղեղի զընցին
վկան է Մովսէս Խարենացի՝ իր Հայոց պատմու-
թեանը մէջ, Նկատելով որ իր գործն ուշ ժա-
մանակ գրուած է, միշտ խնդրական կը փնայ թէ
իր հաղորդածն ճշմարիտ պահած է աւանդու-
թեան հին զգացութիւնը՝ ազատ յետազոյն
խառնուրդներէ: Եթէ սաի ընդունելու ալ ըլ-
լանք, դեռ կրնայ խնդիր ըլլուիլ թէ արդեօք
Հայերն իրենց երկիրը գաղթածն առնեն այս
աւանդութիւնն իրենց հետ չբերին — փոխ-
գիտ ալ պահած է այս աւանդութիւնը՝ —,
եւ այս պատճառաւ Ս. Գրոց՝ ըջհեղեղի վրայ
առաւ տեղեկութիւնը մեկնելու չի կրնար գործ-
ածուիլ առ աւանդութիւնը: Արեւանին՝ ժո-

1 Winkler, Völkervorderasiens S. 27.

1 Schanz, Theol. Q. 1895, S. 33.

2 Այլեւ, անդ, էջ 57.

ղովզական երգէ մը հաղորդած տողերն՝ իրեն անգամ այնչափ հին չեն տեսնուիր, որ կարենան տապանին Մասիսի վրայ նստելուն վկայել։ Գովսեպոսի՝ Նիկողայոս Դամասկոսիէն պահած կտորը կ'ընէ թէ ջրհեղեղի ատեն ապաւինի իր տեղն եղած Բարիս։ Մասիսն է։ Նիպետա՝ կը կարծէ թէ Մասիսն ըլլայ։ Մուրաթ՝ կ'ապացուցանէ։ Եթէ ասով ջրուած ալ ըլլային հակառակ կարծիքները, որ Բագրեւանդայ Վարազը Բարիս կը համարին կամ Բարիսը Քրդաստանի մէջ լերան՝ Ռեւանդիդէի, աւանդութեան մը լուրարին հետ կը նշմարեն, ապա միշտ մտածել կու տայ սա պարագան որ Հայերն աս աւանդութիւնն իրենց երկիրը բերած են եւ Մասիսի հետ յարաբերութեան մէջ դրած։ Այս ըստան փոփոխութիւն չի կրեր Գովսեպոսի աւանդածով թէ Հայաստանի մէջն է Նայի ինքն տեղը։ Իւր բնագրին, որ առաջինն նստած տեղը կը համարի միանգամայն իրման տեղ, չի կրնար մի եւ նոյն ժամանակ թէ Մասիսը եւ թէ Նախիթեանը մասնանի ընել, այլ հասկընել կու տայ թէ Նայիական ջրոցը հին ժամանակները տապանի նստած տեղը պէտքէն կը ներկայացնէր Նախիթեանի հետ Մասիսն ալ նշանակելով։ Եթէ Հայոց Հրէից հետ կանխաւ ծանօթութիւն ունենալու պարագային՝ բնիկ աւանդութիւնն՝ հրէական ազդեցութեամբ Մասիսը միայն առած ըլլար իւր իւն Արարատայ, այն ատեն հարկ էր որ այս ըմբռնում երկրին քրիստոնէական կրօնն ընդունած ժամանակը պահուէր ու մասնագրութեան մէջ անցնէր։ Համեմատաբար ուշ ժամանակ մասնագրութեան մէջ յերեւած կ'ըլլէ այս կարծիքը։ Ս. Հերոնիմոս Եսայեսայ մեկնութեան մէջ պաշտպան կը կանգնի այս կարծեաց, իր խօսքերը կը ցուցնեն որ իր քով գտանդին ոչ թէ կրկնութիւնն է քրիստոնէական աւանդութեան մը, այլ եղբակցութիւնն էրն է Ս. Գրոց բնագրէն հանուած, «Հայաստանի մէջ անհատապէս արգանդութեամբ դաշտայնի գաւառ մըն է Արարատ՝ տարածուելով մինչեւ Ցաւրոսի ստորոտը, Արարատայ մէջէն կ'անցնի Երասխ։ Ուստի եւ տապանը, որով ազատեցաւ Նոյ եւ իւր որդիքն, ջրհեղեղին դազելուն ոչ թէ ընդհանրապէս նստաւ ի լերինս Հայաստանի, որ Արարատ կը կոչուի, այլ Ցաւրոսի բարձրաբերձ լեռանց վրայ, որ Արարատը կը գերազանցեն

իրենց գաղտնորովը, Ցաւրոսից Նոյ որ ըսուածը կը պատշաճի Մասիսի։

Երկրաբանական,՝ աշխարհագրական՝ եւ տեղագրական՝ ապացոյցներ գտնուեցան, որոնք իւր թէ այս ենթադրութեան Ծահաւոր ըլլալը կը ցուցնեն. ասով ինքիւր չեն կրնար որոշել։ Ամենէն աւելի հարկ է ծանրակշռութիւնը դնել կարծիքին ներդաշնակութեան վրայ՝ Ս. Գրոց բնագրին հետ։ Պէտք է՝ Ծանոցը Ը, 4, 5, 9 համարներէն հետեւցնել՝ տապանին ամենէն բարձր լեռնագագաթին վրայ նստած ըլլալը։ Կարելի է ժխտել։ Եթէ Նոյ տասներորդ ամսոյն լեռանց գագաթներն տեսաւ, ասկէ տակաւին չի հետեւիր որ անպատճառ ընդունելու ենք թէ տապանն ամենէն բարձր գագաթին վրայ հանգչեցաւ եւ Նոյ այս տեղէն՝ նուազ բարձր լեռանց գագաթներուն զննող ջրէն վեր բարձրանալը հետ զհետէ տեսաւ։ Ս. Գրոց խօսքերուն համապատասխանած կ'ըլլանք ընդունելով թէ տապանն ու ընդարձակ երկրի մ'ամենէն բարձր կէտին վրայ նստաւ, եւ Նոյ այս տեղէն նախ մերձաւոր լեռնագագաթներուն ջրոյ մէջէն դուրս ցցուիլը տեսաւ եւ վերջէն նշմարեց հեռաւոր սարերն, երբ տակաւ փարատեցաւ աղւառովը, որ կրնար կազմուած ըլլալ ջրոյն շոգիանալովը։ Աղւառովիքն պատճառաւ հեռուն չտեսնելէն կը մեկնուի նաեւ թէ ինչպէս Նոյ երկրին ցամաքած ըլլալն ուղիք իւր թեւաւոր լեռներուն ձեւերովը ստուգել։ Ձիւքն ասոր ստիպողը լեռան չափազանց բարձրութիւնը չէր, ինչու որ Ծանոց. Ը, 13ի ըսածին նայելով Նոյ ի վիճակի է տապանին հանգչած տեղէն տեսնել՝ երկրին շուրջած ըլլալը։

Ուստի մեկնարանական հնարանորութիւն կայ՝ Մասիսի տեղ ուրիշ լեռ մը իւր տապանակիր ընդունելու, եւ անդադոյն պարագայ մը կրնայ այս հնարանորութիւնն իրականացած ցուցնել։ Այսինքն ընդունելով չ'երեւար որ Աստուծոյ Նախախնամութիւնը տապանին հանգչելուն անակց գագաթ մ'ընտրած ըլլայ, որ մշտնջենաւոր ձիւնով ծածկուած է եւ դժուար ելանելի, որով թէ տապանին մէջ բնակող մարդիկ եւ թէ հոն ապաստան գտած բազմութիւ կենդանիք, որ լեռ ելելու այնչափ յարմարութիւն չունենէն, պիտի ստիպուէին ջրոյն անհետանալուն սպասել եւ ապա երկիր իջնալ։ — Ս. Գրոց հնագոյն մեկնութիւնը Մասիսէն

1 Նիպետ, տեղ, էջ 75։
2 Սնդ, էջ 47 եւն.։
3 Migne, 24, էջ 389։

1 Kirchenlexikon-
2 Herzog. Realencyklopädie 1. Aufl. X S. 398.
3 Perrot, Reise zum Ararat, Berlin 1834.

տարբեր լեռ մը կ'ընդունի: Գրիտտոնայ Հին Լայերն անգամ Մասիսն տապանակիր լեռ ըլլալը շէն ընդունին: Մուրատ կը փորձէ ի նպատակ Մասիսի անով վկայութիւն մը գտնել, որ Ս. Գրից հայկական թարգմանութիւնը՝ Պեռ շիտտայի եւ ասորի մեկնութեան հակառակ՝ Եսէի. Բ, 4ի մէջ Արարտ երկրանունը պահած է: Բայց կրնաք ըսել թէ Ս. Թարգմանիչներն այս անունը չէին առնուր լոկ ջրհեղեղի ազգային զրուցին վրայ հիմնուելով, եթէ իրենց առջեւն ունեցած Ս. Գրից օրինակին մէջ նոյնը չգտնէին: Ասոր ի նպատակ կ'ըլլէ այն անինայ ընդգրկութիւնն, որ ի մանաւորի Սահակայ եւ Մեքսոպայ ատեն ամեն հեմանտակայի դէմ կար. բաւ է յիշել Նելիլը, ինչպէս ըլլալ որ աւելի Արարատ անուան կարեւորագոյն նշանակութիւնն աւելի առջեւ ունեցած ըլլան, քանի որ քիչ մը յառաջ Արարատեն սկսելով էր որ ամբողջ Հայաստանի վրայ իշխանութիւնը տարածուեցաւ: Եթէ ջրհեղեղի ազգային աւանդութիւնը՝ նոյն իսկ աստուածաշունչ Գրից թարգմանութեանը վրայ ազդած ըլլար, հարկ էր որ այս աւանդութիւնն ամբողջ մասնաւորութեան մէջ ալ յարմար տեղերը նշմարուէր: Ի՞նչ կը վկայէ մասնաւորութիւնը: Ազգութեան գեղատապան է Ս. Գալիսնէի եւ Ս. Զոփիսիէի՝ միւս աղօթքն, զոր ասոնք իրենց մարտիրոսանալէն յառաջ աղօթած են կ'ըսուի: Այս աղօթքին մէջ կը յիշատակուի Նոյնի փրկուիլ եւ ամենեւին չի յիշատակուի տապանին Մասիսի վրայ նստիլը. անշուշտ աղօթքին հեղինակն այս պարագան յիշելը շանց չէր առներ, եթէ այս մտակայ լեռն տապանին իրած տեղը համարուէր: Յայտնի է թէ այն աստիճանը Սրբոց նշխարաց յարգութիւնը սաստիկ ծաղիկաւ վիճակի մէջ էր ի Հայո: Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի վարդապետութիւնն՝ ալ կը լռէ տապանին Մասիսի վրայ իրած ըլլալը, թէպէտ ջրհեղեղի պատմութիւնը յարմար առիթ էր իրեն՝ Հայոց այս առաւելութիւնը յիշատակելու: Վկայարանաց շինութեանը համար Տրդատ Մասիսի գագաթին վրայէր կը բերէ: Որպիսի՜ յարմար առիթ էր այսպիսի պատմութեան մը համար յիշելու՝ թէ տապանը Մասիսի վրայ հանգչած է, եթէ ժողովրդեան հաւատարմ Մասիսը անոր իրած տեղը համարած ըլլար: Սակայն կը լռէ: Ենթիկ՝ երկու անգամ

կը խօսի ջրհեղեղի վրայ, սակայն երկրորդ տեղն, երբ յարմար առիթը կը ներկայանայ, չ'ըսեր թէ տապանակիր լեռն Մասիսն է: Վարդանանց պատերազմին՝ մէջ Վեռնի՝ Արտաշէս զայտնի ճակամարտէն յառաջ խօսած ճառին մէջ յայտնապէս կը յիշէ Նոյնի ջրհեղեղը, որ Հայաստանն աւերեց: Բայց չի յիշեր Մասիսի տապանը, Աստուծոյ իւր հաւատարմաց ըրած օգնութեան այն նշանը, թէ եւ յարմար առիթն էր այս վարկենին յիշեցնելու հայ քրիստոնէայ դիւցազանց՝ իրենց երկրին առաւելութիւնը: Ղազար Փարպեցի՝ ոգեւորուած կը նկարագրէ Արարատ երկրին փառաւորութիւնը: Բայց իրեն ծանօթ է թէ տապանին Մասիսի երկնաբերձ գագաթին վրայ իրած ըլլալը: Ասոր հակառակ՝ Թովմատ Արքեպիսկոպոստ Գրիգորի լեռները իրած կ'ուսանդէ: Սրբոց Զոփիսիէանց պատմութիւնը, որ Մովսէս Խորենացոյ կ'ընծայուի, Վարդանաց Սողոմ լեռը՝ տապանին հանգչած լեռը կ'անուանէ: Նշելայ ի վկայութիւն կոչուած կամպանելի տեղը՝ Հայ հնագոյն մատենագրութեան մէջ միակ տեղն է, որ կը յիշէ տապանն ու տապանակիր լեռը՝ գնելով զայն Վարդանաց մէջ:

Ս. Եսէի վրայ Մեքսոպայ պատմութիւնը՝ ապուած Սոփիւրաց մէջ՝ (ԺԱ—ԺԲ դար)՝ կը ցուցնէ (էջ 21 եւ) թէ քրդի քրուած ատենները կը վիճուէր տապանին ուր իրած ըլլալուն վրայ եւ թէ այս միջոցներուն էր որ Վարդանաց աւանդութեան կ'անցնուէր Մասիսի աւանդութեան: Արդէն Ս. Եսէի վրայ Մեքսոպայ Հայրապետին վկայարանութիւնն ալ պատմած է տապանին վրայը՝ «ի լեռին Արարատայ», Գրեթէ այս ժամանակէն սկսեալ Մասիսը մատենագրութեան մէջ տապանակիր կ'ըսուի՝ նախ ճառընտիրներու (ԺԱ—ԺԲ դար) մէջ եւ Թովմանու Երզնկացոյ՝ (ԺԳ. դար) քով, մինչ Վարդան իր Աշխարհագրութեանը (սոս Մուրատ էջ 76) եւ Պատմութեանը մէջ՝ այս կէտս կը լռէ թէ եւ յարմար առիթ ներկայացած էր իրեն. նոյնպէս կը լռէ Գրիգոր Նարեկացի Եսէի վրայ Մեքսոպայ վրայ գրած Ներբողանին մէջ, թէ եւ կ'աւանդէ անոր տապանին երթալը (Մատգ. Վեռն. 1840, էջ 448 եւ):

1 Ենթէ, Մատենագրութիւնք, էջ 82: Վարդանայ պար.

2 Պատմ. Վեռն. 1891, էջ 24 եւ:

3 Գրեթէ, անդ, էջ 12: Թովմատ Արքեպիսկոպոստ, Պեռ.

1887, էջ 19:

4 Այնչա, անդ, էջ 57:

5 Սոփիւր Ե, էջ 124:

1 Էջ 136:

2 Անդ, էջ 227:

3 Անդ, էջ 576:

4 Ընդգծւած աղանդոց էջ 158 եւ 164: Հմմտ. Ը. Գր.

էջ 119 եւ, 128 եւ:

Միայն Ասորւոց մասնագրութեան ազգեցութիւնն Հայոց վրայ չի կրնար այն պատճառն եղած ըլլալ, որ Հայերը ստիպած է Մասիսը՝ Ս. Գրոց տապանալեւը չհամարիլ։ Եթէ մեծ էր այս ազգեցութիւնը, սակայն աւելի մեծ էր Յունաց ազգեցութիւնը՝ որ կրնային նոյնչափ ի նպաստ Մասիսի ի վկայութիւն կոչուիլ իրենց Արարաւ = Հայք հաւասարութեամբը, որչափ Ասորիք՝ անոր հակառակին։ Բայց կ'երեւայ թէ ջրհեղեղի ազդեցին-հայկական աւանդութիւնն այնպէս որոշ ու պայծառ կերպով միայն զՄասիս մասնանիշ մասնացոյց չէր ցուցներ, որ միայն

“Եւ դարձեալ մինչեւ այսօր Նոյի նաւուն մնացորդները կը ցուցնեն կորզուաց երկրին մէջ, Եպիփանէն յառաջ՝ Թէոփիլոս անտիոքացի՝ ըսած է թէ տապանն Արարիոյ մէկ լեռան վրայ իջած ըլլայ։ Այս տեսութիւնը հին աշխարհագրութեան տեսակէտովն ալ եղական ու անսովոր է, սակայն կը միաբանի Ս. Եպիփանի տեսութեանը հետ, եթէ սկզբնական բնագրին մէջ՝ որ հաւանական է, Արարիայի տեղ Արրահա երեւոյթները. նոյն աստիճանները տակաւին վերին Ջաբի վրայ գտնուած Առահապիտիս գաւառը Արրահա կը կոչուէր։ Ասով առջեւնիս կ'ուեն-

Բնագրատմական Թանգարան:

այս լեռը տապանին իջած լեռը համարուէր։ Յիշելով թէ Ինչպիսի հակակրօութիւն կը տեսնուի զազար Թարգեմուց թով Ասորւոց գէմ, կը ստիպուինք՝ մեծ զօրութիւն ու տեսականութիւն չընծայել ազգային աւանդութեանց վեճերուն մէջ՝ ասորական ազգեցութեան։

Նմանապէս Հայաստանէն դուրս ալ աւելի հարաւային երկիր մը կը համարուի այն տեղն, ուր տապանը նստաւ։ Հինգերորդ դարուն՝ Միլագետաց դաշտին մէկ վանքը կը ներկայացընէ տապանին իջած տեղն՝ ըստ ասորական եւ քաղդէական աւանդութեան։ Եպիփան կը գրէ՝

նաք այսօրւան քրդաբնակ հարաւ-արեւելեան վասպուրականը։

Նման են վերը յիշուած հնագոյն վկայութիւնները։ Պեշտատա եւ Թարգեմ՝ կ'ըսեն թէ տապանը կորզուաց լեռները իջած է։ Ջրհեղեղի վրայ եղած հնագոյն տեղեկութիւններէն կ'առնուէ շերտիմոս՝ հետեւեալը. “Այս տապանն ու ջրհեղեղը կը յիշեն այն ամէնքը, որ բարբարոս պատմութիւններ գրած են. զսանդ գործածած է Բերոսոս ֆաղդէացին, որ ջրհեղեղի վրայ տեղեկութիւն տալով կ'ըսէ. Վ'ըսուի թէ է Հայս կորզուաց լեռան մօտ մնացած է

1 Հ.մ.մ. Himpel, Theol. Quartalschr. 55. S. 349. Assemani, Bibl. orient. III, 1, 214.

2 Գիրք Հերմոսեոց 1, 19 Migne 41 p. 280

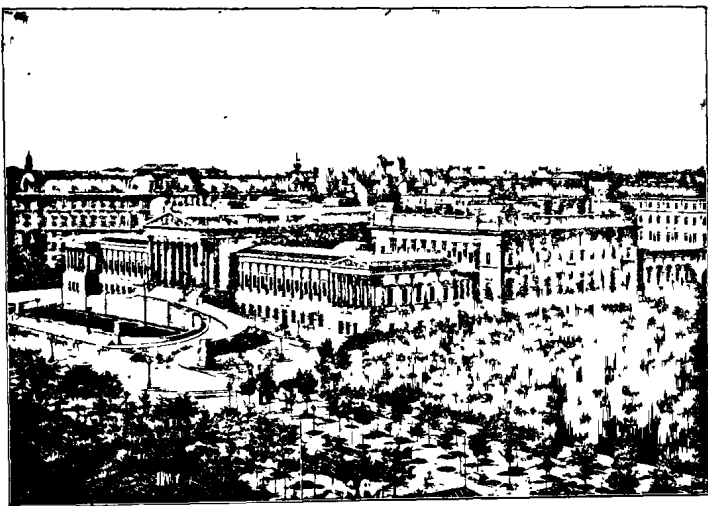
1 ad Antiochum III. c. 19 M. VI, p. 1147.

2 Բերոսի։

3 lib. 6 sita et nominibus Migne 28, p. 859.

այս նաւուն մէկ մասը, եւ թէ ոմանք անկէ ձիւթ կամ հուպը փրցնելով՝ կը շրջեցնեն, զոր գլխաւորաբար անոնք կը գործածեն որ կը սրբութիւն ու կը մաքրութիւն։ Այլ նաեւ Հերոնիմոս Եգիպտացի, որ Փիւնիկեցւոց հնութիւնները գրեց գեղեցկաբան կերպով, եւ Մնասէսս եւ Վլլք բաղումը,՝ Նման էր Եւսեբիոսի՝ հնոց քով կարդացածը։ Յոյն պատմագրաց՝ Յովսեպոսի, Եւսեբիոսի, Վնտիոքացւոյ, Եւսեբիոսի, Եպիփանու, Ոսկեբերանի եւ Թեոդորէոսի տապանին ինչո՞ւ տեղը Հայաստանի լեռներն անուանել կամ Արարատը Հայոց աշխարհին համա-

ծիրեմ՝ Ասորի Կորդուիքը, Արարատ եւ Հայք իրարու հետ կը նոյնացնէ¹։ Մովսիսի Կորենացւոյ անունը կրող Աշխարհագրութիւնն ալ Կորդուիքը Հայոց աշխարհին² մէկ մասը կը համարի։ Փաւստոս³ Կորդուիքը Հայաստանի մաս կը հաշուէ։ Յրգատայ իշխանութեան ատեն՝ Կորդուաց իշխանը Հայոց իշխաններուն կարգէն կը ներկայանայ⁴։ Վերջապէս ջրհեղեղի բաբելական պատմութիւնը կ'ըսէ թէ Գոսուլթրոս-Նոյի տապանն ինչաւ Նիսիրի լեռը։ Լեւորմանի ըսածին նայելով՝ Նիսիրի լեռը Քիշշո նոյն է Բերոսոսի Կորդուաց լեռներուն հետ։⁵

Եսթրոնիանց :

զոր դնելը՝ դեռ Կորդուաց անանգութեան ընդդիմանալ կամ հակառակել ըսել չէ, բաւական որ նկատողութեան առնուի թէ այս աշխարհագրական գաղափարներն ինչպէս անորոշ են։ Այս անորոշութիւնը կը տեսնուի ինչպէս Ոսկեբերանի, Նոյնպէս եւ Եպիփանու քով։ Ոսկեբերան կը խօսի Արարատ լեռան վրայ, իսկ Եպիփանու մէկ մը կ'ըսէ թէ տապանը Կորդուաց երկրին ինչո՞ւ է, մէկ մ'ալ թէ Կորդուաց երկրին ու Հայոց աշխարհին միջեւ տեղ մը, ուր հարկ է որ զանազանութիւն Կորդուիք եւ Հայք։

Ընդունելու ենք թէ Արարատ անունն իբր երկրի մը քաղաքական անուն՝ այլ եւ այլ փոփոխութիւններ կրած է, այնպէս որ ի սկզբան կը ցուցնէր երկիր մը Վանայ լճին արեւելակողմն ու հարաւակողմը, յետոյ երկրին ընդարձակուելովը եղաւ գրեթէ ամբողջ Հայաստանի անունը եւ ի վերջոյ Արարատեանց երկրին վրայ ամփոփուեցաւ անունն՝ անոր գոյութեան վերջին շրջանին մէջ, եւ այս ամփոփմամբ մնաց իբրեւ նահանգի կամ գաւառի անուն, ասով

¹ Պատմ. Ա. եւ. Թ. 12. Միկե 21 էջ 699 եւ Միկե. Եւ. Միկե 24, էջ 353.
² Antiq. XX. 2. 7. Niese IV p. 280. M. XVIII p. 753. XXIV p. 353. XLI p. 184. LIII p. 234. LVI p. 288. LXXXI p. 752.

³ Opera ed. Pet. Benedict. Romae 1750. II p. 82. 181. I p. 560.

⁴ Անգ. էջ 29 եւ. 43.

⁵ Անգ. էջ 214.

⁶ Եւսեբիոս, առգ. էջ 83.

⁷ Anfänge der Gesch. II. S. 29.

կը տեսնուի թէ Հրէից եւ Ասորաց կորդուական աւանդութեանը եւ Դոնիցոց գրոց ըսածին մէջ հակասութիւն չկայ, եթէ նկատելու ըլլանք որ հոն Արարատ անունը գործածուած է ոչ թէ վերջին իմաստովն, այլ սկզբնական իմաստովը: Այն ատեն հակասութիւն յառաջ կու գայ, երբ Մասիսը = Արարատայ լեռներուն զինքն՝ հիմնուելով յանապոյն աշխարհագրական անուան վրայ. այսպիսի հասարակութեան մ'իրաւացի ըլլալը ինքրական պէտք է որ ըլլայ: Մասիսի եւ կորդուաց աւանդութիւնը չի կրնար այնու մեկտեղի, իբր թէ Ս. Գրոց տեղեկութիւնը յընթաց ժամանակաց փոփոխուած ըլլայ, ինչու որ Մասիսի աւանդութիւնն Ս. Գրոց խօսքերը լաւ չհասկնալէ ծագած է: Կ'ընդունինք թէ ըրհեղեղի հայկական Մասիսի զրոյց մը գոյութիւն ունեցած ըլլալու է, բայց չկայ ամենեւին ծանրակշիռ պատճառ մը՝ երբայական տեղեկութիւնն անոր համեմատ միմեկուն: Թե կորդուաց աւանդութիւնն անկէ անկախ է թէ ոչ՝ մեր խնդրէն զուրս կը փայ. բայց երկու տեղեկութեանց ալ ընդհանուր գծերը իրարու հետ կը միարձան, իսկ ժողովական լեռան տեղը որոշել գեո կարելի չէ:

Ս. Գրոց Արարատին իմաստը յանապոյն Գրոց համար լուսաւորուած է լուսով հնագիտական քննութեան, իսկ Դոնիցոց համար սաւափ միայն կրնանք ըսել թէ անուան առաջին անգամ մեր դիմացն ելելը՝ կը ամէր դեռ զանազ ժողովն հարաւակողմն ու արեւելեան կողմը: Թե անուան իրաւի հնութիւնն ունի՝ գեո որոշ չէ: Կարելի է մինչեւ Դոնիցոց գրոց գրուելուն ժամանակը հասնի անուան հնութիւնը՝ նշանակելով սխեմա երկրի:

ԳՐ. Ս. ԱԷՐԷՐ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՄԱՆԻՔԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

Օրինակը կը ձգէ, կ'ըսէ հին առանձն. — ու ասիկայ ստոյգ է: — Գամբէլէր՝ ծնունդէ ետեւ՝ նոր բարերարի մը: Գամբէլէրեան հիմարականութիւնը՝ առաւ առաջին շարժառիթը՝ Գաբտեպովեան բարերարական հիմարականութեան: Երբ Եղիսաբեթուպոլսոյ քաղաքային վարչութիւնը ձեռք առաւ Գամբէլէրեան ժառանգութիւնը՝ հեռու գտնուած ստացուածքին հոգատարութիւնը յանձնեց Սիմոն Մ. Գաբտեպովեանին, չէ թէ միայն ամենաճարտար հոգաբարձուի, այլ նաեւ ամենեւեւ ազնուական անձի մը, որ իր մտաց ամենեւեւ ու արտին լաւագոյն ծախելով յոյսնեց՝ Եղիսաբեթուպոլսոյ հասարակութեան առջեւ դրած յատկապէսին մէջ. ուր որ մեծ արամատութեամբ մը կը ցուցնէ եղանակաւորութիւնը թէ ինչ ընելու է, որպէս զի Գամբէլէրեան հիմարականութիւնն օգտուէր ըլլայ. իր ըլլալը ինքրական պէտք է որ ըլլայ: Մասիսի եւ կորդուաց աւանդութիւնը չի կրնար այնու մեկտեղի, իբր թէ Ս. Գրոց տեղեկութիւնը յընթաց ժամանակաց փոփոխուած ըլլայ, ինչու որ Մասիսի աւանդութիւնն Ս. Գրոց խօսքերը լաւ չհասկնալէ ծագած է: Կ'ընդունինք թէ ըրհեղեղի հայկական Մասիսի զրոյց մը գոյութիւն ունեցած ըլլալու է, բայց չկայ ամենեւին ծանրակշիռ պատճառ մը՝ երբայական տեղեկութիւնն անոր համեմատ միմեկուն: Թե կորդուաց աւանդութիւնն անկէ անկախ է թէ ոչ՝ մեր խնդրէն զուրս կը փայ. բայց երկու տեղեկութեանց ալ ընդհանուր գծերը իրարու հետ կը միարձան, իսկ ժողովական լեռան տեղը որոշել գեո կարելի չէ:

պովեանին, չէ թէ միայն ամենաճարտար հոգաբարձուի, այլ նաեւ ամենեւեւ ազնուական անձի մը, որ իր մտաց ամենեւեւ ու արտին լաւագոյն ծախելով յոյսնեց՝ Եղիսաբեթուպոլսոյ հասարակութեան առջեւ դրած յատկապէսին մէջ. ուր որ մեծ արամատութեամբ մը կը ցուցնէ եղանակաւորութիւնը թէ ինչ ընելու է, որպէս զի Գամբէլէրեան հիմարականութիւնն օգտուէր ըլլայ. իր ըլլալը ինքրական պէտք է որ ըլլայ: Մասիսի եւ կորդուաց աւանդութիւնը չի կրնար այնու մեկտեղի, իբր թէ Ս. Գրոց տեղեկութիւնը յընթաց ժամանակաց փոփոխուած ըլլայ, ինչու որ Մասիսի աւանդութիւնն Ս. Գրոց խօսքերը լաւ չհասկնալէ ծագած է: Կ'ընդունինք թէ ըրհեղեղի հայկական Մասիսի զրոյց մը գոյութիւն ունեցած ըլլալու է, բայց չկայ ամենեւին ծանրակշիռ պատճառ մը՝ երբայական տեղեկութիւնն անոր համեմատ միմեկուն: Թե կորդուաց աւանդութիւնն անկէ անկախ է թէ ոչ՝ մեր խնդրէն զուրս կը փայ. բայց երկու տեղեկութեանց ալ ընդհանուր գծերը իրարու հետ կը միարձան, իսկ ժողովական լեռան տեղը որոշել գեո կարելի չէ:

Թատակագիծը յորնողը, չէ թէ միայն գրեց, այնպէս, ինչպէս որ կը զգար, հայա նաեւ զանկայ ցուցոյց իրապէս այն մեծագոյն հիմարականութեան մէջ, որով 1861 մայիս 1ին Մարոշաշարհէյլ քաղաքն ըսաւ, իր վերջին կտակովը:

Ամաճ յիշատակաց արժանի բարերարն, ուղեց որորմիլ դժբախտին, մեղմացնել վշտակութիւնն ու բարձրացնել ին ծննդեան քաղաքը: — Առանց պարեննալու, առանց փառաց՝ նուիրեց ունեցածը: — Գառաւ եղանակն որ իր ազգին զաւրները բարձրանան. — որ համակրութեան տաակ ազգն՝ իր պատշաճ տեղը զենադրուի: — Մեծ նպատակն էր, մեծ ծրագիրն էր կը ծիար իր հոգւոյն աշուրներուն առջեւ. — եւ զանկայ գործագրեց ալ, մեծ իմաստութեամբ: —

Չնկատելով Էմմանուէլ Ս. Գաբտեպովեանին՝ Եղիսաբեթուպոլսոյ ալքատացն իբրեւ մշտնջենաւոր հիմարականութիւն տուած 1000 ֆիորինը, — հայ պատանեկաց համար թողուց 18.000 ֆիորին:

Հիմարականութիւնը գործածուելու սկսաւ 1869 սեպտ. 4ին, երբ եօթն անձէ կազմուած մասնաժողովն որոշեց, որ տեղութեանն մշտն վայելող անձինք, միեւնոյն միջոցին Գաբտեպովեան հիմարականութիւնն ալ շին կրնար վայելել: — —

Առաջիկայ հիմարականութիւնը կը կայանայ հիմակ մի՛ կ'ենդեցական վիճակ ընդունող, 200 ֆիորինի եւ երեք՝ աշխարհական գիտութեան ձիւղի պատարաստող ու տարւէ տարի 150ական ֆիորին ընդունող պատանեկաց հիմարականութեան: — 1869էն ի վեր՝ մինչեւ հիմակ վայելեցին հիմարականութիւնը 30 հոգի:

1898ին՝ քաղաքային ժողովն յորնուած, հայ եկեղեցական ժողովն ընդունուած, Գրաբտեպովեանից եպիսկոպոսն ու տեղութեանն վաւերացած հիմարականութեան թղթին — ինչպէս